

A Vigilia beszélgetése

Csaba László építésszel

1943-ban érettségizett a budapesti Kegyesitanítórendi (Piarista) Gimnáziumban.

Munkásságában jelentős helyet foglalnak el templomai. Első templomát 1959-ben tervezte Cserépváraljára. Megépült 1960—61-ben. A következőt 1964-ben tervezte Hollóháza számára. Ez 1965—66-ban épült fel és 1967-ben szentelték fel. Hodász volt a harmadik. A tervezés éve 1972, épült 1973—77-ig. A nyírdierzsi templomot 1980-ban tervezte, felépült 1984-re. Ezt két templom követte gyors egymásutánban: 1982—83-ban a Kaposvár Béke úti, majd 1983—84-ben a Budapest—Békásmegyer Vera téri — ma Lécai bíboros téri — Boldog Özséb templom. Az előző most áll befejezés előtt, az utóbbit 1987-ben áldották meg és vették használatba, jöllebet még ez sincs teljesen készen.

Hetedik temploma egy kis kápolna, most van épülőben, melyet 1987-ben tervezett, a Szabolcsban lévő kis Flóra-tanya számára.

Másodszor 1988-ban tüntetik ki az Ybl Miklós-díjjal életművéért, és ebben jelentős helyet foglalnak el templomai.

Szakmai pályafutásához szorosan hozzátartozik, hogy 12 éven át — 1961-től 1973-ig — a Magyar Építőművészek Szövetségének főtitkári tisztét töltötte be, s e tisztségében igyekezett hivatást elvégezni a főlé a szakadék fölé, ami akkor az építészet (illetve az építészek) és a felső vezetés között tátongott.

— A katolikus hívek előtt — bizonyára tudod — egyik legismertebb templomépítő vagy. Olvasóink örömmel ismerkednének életutaddal. Kérlek, mondd el, miként pattantak ki fejedből a különböző tervek? Hogyan indultál?

— Az IPARTERV-ben dolgoztam, a miskolci hűtőházat terveztem akkoriban. A hűtőház műszaki ellenőre egy kőművesmester volt, aki egyszer megsúgta: falubeliek megkeresték és kérték, tervezzen egy templomot, mert neki van tervezői jogosultsága. Fölajánlotta, ő nagyon szívesen megtervezi ingyen a templomot az egyházközségnek, mert ő hívő ember, de én segítek neki, hogy az mégis valahogy olyan „templomszerű” legyen. Szívesen belecseleztem, hogy segítek, de kiderült rövidesen, ő úgy gondolta: ne segítek, hanem tervezem meg. Mondtam, jól van, Pista bácsi, én megtervezem, te aláírod — neked van jogod, nekem nincs (ez 1959-ben volt), el van intézve.

— Addigra ő már megtervezett, megrajzolt valamit?

— Valamit kezdett, de nem tudott vele zöld ágra jutni. Próbáltam segíteni neki, míg végül is mindent nekem kellett megrajzolnom. Neki is nagyon tetszett. Mikor készen volt a terv, elgondolkozott, s azt mondta: Ő bizony, ha megkérdezik, kénytelen bevallani, hogy ezt lerajzolni se tudnám, még kevésbé megtervezni. Volt önkritikája. Abban maradtunk, gyorsan megszerzem tervezői jogosultságomat, hogy aláírhasam a tervet, bár abban az időben nem volt jó ajánlólevél az egyházzal való együttműködés.

Cserépváralja plébánosa Fias István volt, eredetileg szalézi szerzetes, s ragyogóan értett a munkához, a szervezéshez, a falu neveléséhez. Nélküle aligha jött volna létre a kis templom.

— *Miért kapott Cserépváralja új templomot?*

— A faluban nem volt templom, a szentmisét az iskolában tartották. Furcsa helyzet alakult ki: a tanteremben állt egy redőnyös szekrény, amögött az oltár az Oltáriszentséggel. Az egyik falon Lenin, Sztálin és Rákosi képe, a másikon a Szűzanya, a kis Jézus és Szent József. Napközben folyt a tanítás, s ha a plébánost éppen beteghez hívták, s mondjuk közben netán énekóra volt, a gyerekek énekelték a „Szódd a selymet, elvtárs”-at, de azért letérdepeltek, mert a plébános úr kivette az Oltáriszentséget. Ez az állapot nem volt tovább tartható. Azt mondták, az egyház menjen ki az iskolából. Kap állami támogatást (40 000 forintot, ez még akkor sem volt sok pénz), s ebből építsenek imaházat. Az egyháznak volt egy telke, kis beltelek löszfallal. Ebbe vágtak egy kis fülkét, ott misézett nyáron a pap. Télen nem, mert befagyott a kehely. E tarthatatlan helyzet miatt kaptak 1959 nyarán elvi engedélyt az építkezésre. Az engedély alapjául az szolgált, hogy eddig is egy 6x10 méteres tanteremben működött az egyház, most sem lehet nagyobb az alapterület, torony sem lehet.

Megnéztem a helyszínt — enélkül nem lehet tervezni —, hogy lássam a környezetet, ahova az épület kerül. Cserépváralja gyönyörű hely, a falu után semmi, csak a hegyek meg az erdő. Megcsináltam a tervet. Volt is rajta torony, meg nem is, a rajzot nem nagyon értették, egy volt a lényeg: ami a 6x10 méterbe belefér, maradhat; ami kilóg belőle, le kell vágni. Ezért lett csalóka a terv, mert: rátettem egy szélfogót, hozzácsaptam egy kis tornácot. A haranglábat végképp nem értették a terven, az mi lesz? Elképzelésem az volt, hogy az alacsonyra tett bejárattal belül emelkedő teret hozzak létre: ha valaki belép, érezze, hova lép, emelje fel tekintetét. Ezt sugallja az átlós gerenda, ami az oltár felé emelkedik, ez adott különleges karaktert az épületnek. A falu maga építette templomát, ők termelték ki a követ, a patakból a homokot, faragták a gerendát. Egy hősi korszak csodálatos élménye volt ez az összefogás.

— *Hogyan fogadták a templomtervet? Tetszett? Hiszen az ő lelkesedésük kellett ahhoz, hogy építsék.*

— Nagyon furcsa helyzet volt. A plébános is, majd Egerben Brezanóczy Pál, akkori apostoli kormányzó is, mindenben támogatta a terv megvalósulását. A falu meg hitt a plébánosának. Ennek hatását akkor tudtam igazán felmérni, mikor később a plébánost elhelyezték Cserépváraljáról, s nem volt senki, aki a falu népét vezette, irányította volna. De azért néhány jellemző apróságot mégis el kell mondanom.

Nyers kőfalat terveztem, hozzá fehér haranglábat. Felfogásom szerint a fehér harangláb, amely kiemelkedik a templom, illetőleg az imaterem fölé, szimbolizálja az egyházat fehérségével, a vörösesbarna, faragatlan köveket fehér fűga kösse össze, szimbolizálva, hogy az egyház fehérségéből fakad az a hit, ami ezeket a köveket, mint a híveket, körbefonja. Az anyagbeszerzési lehetőségek sem voltak sokkal jobbak a maiaknál. Elmondok egy esetet. Az építkezés ideje alatt rendszerint vonattal utaztam Miskolcra a hűtőházhoz, odajött értem a plébános motorkerékpárral. Egy ízben hatalmas nyári zivatar kapott el minket. Emődre érve az első házban menedéket kerestünk. Ez a ház épp egy TŰZÉP-telep irodája volt. A telepvezető érdeklődött, mi járatban vagyunk? „Szárítkozunk, szárítkozunk” — mondtam én, ám a plébános élelmesebb volt nálam és hozzátette: egy kis cementre lenne szükség. „Cementre?! Uram hova gondol — mondta a telepvezető —, itt az Istennek sincs cement.” A plébános szép kék szemével ránézett a telepvezetőre: „Pedig éppen annak kellene.” — „Hogyhogy? — így a telepvezető. „Én vagyok a cserépváraljai plébános. Templomot építünk és nincs cementünk.” A telepvezető elgondolkozott, majd azt mondta — 1960-at írunk! —: „Na jó, plébános úr, holnap reggel 4 és 5 óra között legyen itt, csak meg ne lássák...” Lett cement! Így készült el az alapozás.

Nem sokkal később a plébános jelezte, hogy kezdik a falazást. Lementem és már falaztak.

Meghült bennem a vér: hatalmas munkával, ciklopba faragták meg a köveket. Mire megfaragták, rájöttek, ez a kő nem alkalmas faragásra, mert végül is széttörik. Megmondtam nekik, nincs faragás, nyers kőfalat kell csinálni. Olyan falat rakjanak kívül is, belül is, amelyet az oltár mögött emeltek belül, mert azt vakolat alá szántam, és azt nagyon szépen, természetes módon készítették el. Sajnos az emberek elszoktak az ősi falazási módtól. Amit vakolat alá szántak, az szép volt és természetes, amit kívülre raktak, az mesterkélten lett. Mondom nekik: „Ezt most szépen lebontják — nem volt sok, félméternyi talán — és olyan falat rakjanak, amilyen az oltár mögött van.” Nem lelkesedtek, de tudomásul vették.

Aznap este ott aludtam. Reggel jön a plébános és közli, hogy az öreg Róza néni fellázította a falut. Elmesélte: éjjel azt álmodta, összedőlt a templom, mert rosszul falazták. Felmentem Róza nénihez. Elbeszélgettem vele. Próbáltam megértetni, hogy én őket, a falu népét akarom ebbe a templomba befalazni, beépíteni: az öregeket, a fiatalokat, a törődötteket, a ráncosakat, a munkában meggyötört és az élettől megtört embereket, olyan nyers és természetes köveket, amilyenek ők maguk, a kezüket, ami durva lett a sok munkától. Ebből akarom emelni a falat, a fehér fűga, ami körbefonja a követ, szimbolizálja a lelket, amely összetartja a falu egészét az egyházzal. Ez nem dőlhet össze, ennek állnia kell! Elgondolkozott, majd nagyon lelkesen, nagyon szépen biztatta a falut az építésre, elfogadva kívánságomat. Fáradozásom gyümölcse azonban később beérett. Fél évre rá az egyik falubeli elhívott magával, hogy nézzem meg kerítését. Ugyanolyan falat rakott, mint a templomé, csak a fűgák feketék voltak. Azt mondta: nem illik hozzá a fehér szín, mert ő végül is bűnös ember, s úgy érzi, hogy itt a fekete szín inkább kifejező.

Gondolnom kellett a belsőre is. Felkértem Kondor Bélát és Somogyi Józsefet, segítsenek, csináljanak valami szépet. Somogyi egy csodálatos kereszt nélküli korpuszt készített az oltár fölé, Kondor Béla pedig kívül a Szentháromságot szimbolizáló tabernákulum ajtót festett, az ajtó belső oldalán szárnyas angyallal.

Nem sokkal a templom elkészülte után bekövetkezett a romlás korszaka. A plébánost, aki a lelke volt mindennek, sajnos elhelyezték onnan. Ezután leszedték a korpuszt, átfestették a tabernákulum ajtót, telerakták csipkefüggönnyel az ajtókat, izléstelen lakáscsilárokat lógattak le a mennyezeti gerendákról. Somogyi korpuszát kirakták a szélfogóba, a tabernákulum ajtó pedig restaurálhatatlanná vált.

Pedig ez a templom volt a legszebb emlékem egy hősi korszakból. Egy olyan korból, amikor a tanácselnök a rendőrséget küldte rám, mert fényképeztem a templomot, igazoltattak, el akarták kobozni a gépet, a filmet, mert ellenséges cselekedetnek tartották tevékenységemet. A munkahelyemen is kellemetlenségem volt, mivel a templom képe megjelent egy újságban. A főnököm felelősségre vont, milyen alapon mertem ezt megcsinálni. Bejelentettem-e, kértem-e rá engedélyt. Kész volt a kádervélemény rólam: klerikális beállítottságú ember, még templomot is merészel tervezni.

Mégis, azt hiszem, ennek is szerepe volt abban, hogy az Építőművész Szövetség soron következő tisztújító választásán főtitkár lettem. A tagságnak imponált ugyanis, van olyan építész, aki a hitét meg meri vallani.

— *Beszélg valamit Hollóbázáról.*

— Ez is véletlen eset volt. Az IPARTERV kapott megbízást a Hollóházi Porcelángyár fejlesztésére. Ennek elkészítése nem az én feladatomból volt. A gyárfejlesztés útjában állt az udvaron lévő hosszú épület, amit le kellett bontani, ám ennek középső részében volt a falu temploma. Az Építésiügyi Minisztérium kollégiumi ülésen ezért úgy döntött, hogy a gyárfejlesztés érdekében a templom is állami beruházásként készüljön, hogy mire a rekonstrukció tervezése befejeződik, addigra az új templom már álljon! Főnököm magához hívatott, közölte velem a minisztérium döntését és egyben azt is, rám esett a választása a templom tervezésére, mert én már egyszer „kompromittáltam” magam

ilyesfélével, tehát már nem ronthat helyzetemen, ha ismét tervezek egy templomot. De nagyon gyorsan!

Így adódott, hogy 1963 decemberében, 1964 elején két-három hét alatt kellett megterveznem. Ez teljesen más helyzet volt, mint Cserépváralján. Itt számolni lehetett az állami építőipar anyagi és technikai lehetőségeivel (betonkeverő, földgaly, állvány stb.). Így nagyobb lehetőség nyílik az építészeti megformálásra. A tanácselnök Hollóházán nem olyan volt, mint a cserépváraljai, és készségesen felajánlott több telket is, hogy a legjobbat válasszam ki. S az állami kivitelező vállalat is mindenben készségesnek mutatkozott.

— *Hadd kérdezzem meg — mert azt hiszem, ha modern magyar templomról esik szó, legtöbbször ennek a templomnak a képét mutatják különböző fórumokon —, Hollóházával kapcsolatban téged mi inspirált? Nekem mindig az jut eszembe, hogy ez az épület tájba állított szobor. A barangláb magasba szökő csúcsa, a templom sátra, a szentély sisakja gyönyörűen beilleszkedik a tájba. Ez mennyire volt így tudatos? Mennyire illeszkedik a faluhoz? A belső tér következményei hogyan jelentkeztek?*

— Érdekes, amit kérdezel. Első utam Hollóházára 1964 Vízkereszt napján vezetett. Napsütésben sziporkázó téli idő, vastag hótakaró fedte a tájat, ragyogó kék ég volt. Ahogy mentünk Széphalomról Hollóháza felé, hosszú jegenyesor fogadott, zúzmarától csillogó ágakkal. Olyan volt a táj, mint egy hirtelen megöszült emberfej. A havas tájban kellett kiválasztani a helyet. A falu házai szinte teljesen belesüppedtek a hóba, csupán a tetők háromszögei álltak ki a tájból. Ez a csodálatos látvány rögzült bennem. Talán a leendő templomkép is itt fogalmazódott meg bennem.

Túl azon, hogy a háromszögnek mitikus jelentése is van, megpróbálkoztam ezekkel a háromszög-ritmikákkal valamilyen külső tömeget és belső teret létrehozni. Egyszerűen, de harmonikusan. A külső és a belső nagyon szoros összhangban kell legyen. A felnyitott homlokfalú belső tér befelé szűkül és sötétedik, az e fölé emelkedő szentély sisakja viszont bevezeti az erős fényt, hogy a lényegre, az oltárra minél nagyobb hangsúly jusson. A belépő nem látja a fényt, mert nem szembe kapja, de a fényt magát érzékeli, ami kiemeli az oltárt. Még valami rokonítja a cserépváraljaival: a fölfelé emelkedés, a szentély fölfelé emelkedése. Itt ugyan a hajó lefelé megy és ennek ellentétjeként a szentély meredeken szökik a magasba.

— *A barangláb háromszöge is kényszer volt, mivel toronyépítésre még mindig nem volt lehetőség?*

— Bizony, tornyot itt sem volt szabad építeni. Ezt nem tekintették annak, nem látták a dimenzióját. De nekem ez adott lehetőséget arra, hogy a különböző háromszögekkel felemelő ritmust hozzak létre.

— *Vajon miért félték a toronytól? Jel? Szimbólum?*

— Valószínű. Erre nem tudok válaszolni. De az építész feladata és kötelessége az, hogy a lehetséges változatokból a maximumot hozza ki.

— *Tágítsuk a kört. A templomépítészetben melyik stíluseszményhez vonzódsz, melyik irányzatot kedveled leginkább?*

— A barokkot kevésbé szeretem, majdnem azt lehet mondani, nem szeretem. A gótika mindig megfog s magával ragad. Amikor először jártam a Notre-Dame-ban, akkor szinte elállt a lélegzetem s földbe gyökerezett a lábam. Szóhoz sem jutottam, csak kavargott bennem a múlt. Megpróbáltam belegondolni, hogy ez a tér mit mondhatott, mit jelenthetett az akkori kor emberének. De azt ma is lehet érezni, hogy azoknak az embereknek volt hitük, hittek abban, akiknek azt a templomot emelték. Páduában járva megnéztem Giotto freskóit. Elcsodálkoztam és azt mondtam: Istenem, akkor az emberek

nem írtak, nem olvastak, nem volt televízió. Érdekes módon az a sor kép ott főtt a falon, korának televíziója volt, mert elmondta az embereknek, miről van szó — akik nem tudtak írni, olvasni, nagyrészt mindent láttak, ami ma a tájékoztatási csatornákon ömlik az emberre. Evvel nevelték őket, és ezt megértették, magukévá tették. Akkor az egyház ment az események előtt. Ma inkább az események után megy. Művészileg is. A fiatal papok ma nem tudnak a művészeti irányzatokról, törekvésekről és elképzelésekről — szemben azzal a korról, amikor Giotto festette képeit. Akkor a művészet fontos volt, arra áldoztak, megcsinálták, létrehozták a katedrálisokat.

Ha ma egy albumot felnyitasz, megnézheted benne a Notre-Dame színes üvegablakait, sokkal jobban, részletesebben láthatod, mint a helyszínen. A mű születekora a kor embere ebből semmit se láthatott, csak a fények villódzását, játékát — hiszen nem volt díszes album az ablakokról, még látszó sem volt, hogy közelebről részletesen szemléljék — csupán hitük volt, és hittek abban, amit érzékeltek. Napjaink emberét megfosztották a hittől, megfosztották sok mindentől, talán ezért sem tudnak létrejönni ilyen művek. Ezért érzem magamhoz közel a gótikát, mert az a maga egyszerűségével, a belső térének harmóniájával mond valamit annak a nagyon kicsi embernek, aki oda bement. Léptékben az ember kicsi, a katedrális magassága nagy — és ez az ellentét önmagában emeli fel lelkét ahhoz, aki ott van valahol fönt. Én ezt éreztem és számomra ezért nagy a gótika, ezért idegen tölem a barokk. A barokk már a teljesen felszabadult egyház pompája, dicsősége, díszé, aranya és ezüstje, festménye és szobra, csak áhíta nem. A barokk nem felemel, hanem lenyűgöz. Agyonnyomja az embert, ahelyett, hogy felemelné! Mindegyik templomban, amit eddig csináltam, a felemelés érzetét igyekeztem megvalósítani. Cserépváralján éppúgy, mint Hollóházán, a Lékai bíboros téren vagy Hodászon. Az volt a vágyam, ha belépek — még az sem baj, ha nyomottan lépek be —, érzem, hogy én azért mégiscsak kicsi vagyok... mindenben... Nem baj, ha a fejemet meg kell hajtani, mert nem színházba vagy moziba, nem kultúrházba lépek, hanem valahova máshova. Ha beléptem, akkor belül érzem: Istenem, hova léptem! Érezze az ember, emelkedik fölfelé, afelé, ami ott van fenn. Szent Ágoston jut eszembe, nagyon szeretem azt a mondását, hogy az Isten beljebb van, mint a legbensőm, és följebb, mint az általam elérhető csúcok. Egyszerre intimitás, vonzás befelé és egyszerre transzcendentálás fölfelé.

— *Én azt hiszem, annak a kornak az kellett. Mindent elmondott nekik és megértették — az akkori mesterek is, az akkori emberek is. Ők faragott kővel dolgoztak és a gótkus ívek konstrukciójával. A mai építész betonnal épít és az ennek megfelelő konstrukcióval. Mit jelentenek számodra a korszerű anyagok?*

— Kezdjük a betonnal. Nagyon furcsa, ellentmondásos anyag. A leghitványabb aljzatot is betonnal csinálják és a legnagyobb, legmerészebb szerkezeteket is betonból, vasbetonból. Hihetetlen tág lehetősége van annak, hogy egy teret az ember létrehozzon. A hollóházi templom húsz centiméter vastag vasbeton-lemezrendszer, amit bezsaluztak, és folyamatos, megszakitás nélküli betonozással elkészítettek. Ezt az állami építőipar tudta produkálni, egy maszek kisiparos nem. A Lékai bíboros téren ez már sokkal nagyobb gondot jelentett — mármint hogy milyen szerkezettel legyen lefedve —, ott kézenfekvő lett volna a betonszerkezet, de nem volt állami építőipar. Hosszas latolgatás, mérlegelés után jött a ragasztott fatartó, ami olcsóbb volt, mint ha vasbetonból csináljuk. Agárdon felkészült ipari bázisra támaszkodva a tartókat összeragasztották, leszállították a helyszínre, összeszerelték és három nap alatt felemelték.

— *Furcsa dolog, hogy az összes művészetek közül talán az építész a leginkább kénytelen anyaggal dolgozni, nem is egyszerűen anyag és forma, konstrukció és funkció egységében, hanem még ahhoz is alkalmazkodva, milyen technológiát tudnak*

alkalmazni. Fontosak a gazdasági kibatásai. Sok a terv, de ez csak papír, az érték az, ami meg is épült.

- Ezt meggyőződéssel vallom. Nagyon kevés olyan építészeti alkotás van, ami csak papíron maradt meg és mégis becsben tartják. A múltban is és a jelenben is az a hitelesítője, ha megépült — hogy meg lehet építeni. A papír mindent kibír, főképp most, például a posztmodernben, fantasztikusabbnál fantasztikusabb tervek vannak, csak éppen megépíteni nem lehet őket. Egyébként is, ezeregy más szempont válik mérlegelés tárgyává. (Pérez, anyagiapar, kivitelező stb.)

— *Ez basonlít abboz, mikor Mozartnak vagy Haydnnak át kellett írnia valamit, mert szoprán volt, basszus nem. Ezzel lényegében válaszoltál is a kérdésekre. Arról akartalak faggatni, hogy te tulajdonképpen mindig lapokat alkalmaztál. Betonból vagy fából. A fölfelé húzásnak az íves formáját — azt hiszem, kevésbé.*

— Az íves forma gondolatvilágomtól kissé távol van. Sokszor talán féltem is az ívek vonalába belebonyolódni. Mégis egyszer vállalnom kellett ennek minden kockázatát, a kísérletezést. S végül is nem bántam meg, s azt hiszem, ezt a feladatot is sikerült jól megoldanom. Kaposvárra a helyszíni adottságok miatt csigavonal alaprajzú templomot terveztem. A csigavonal felfelé emelkedik, húzza, emeli az ember tekintetét is felfelé, az oltár felett a végtelenbe vezető fény felé.

A szentély is, az oltár is kör alakú és a csigavonal közepén helyezkedik el, itt a legmagasabb a tér, felülről kap világítást — megint láthatatlanul — és ezzel emeli ki a tér leghangsúlyosabb részét. Amikor a tervvázlat elkészült, kicsit félve vittem le Kaposvárra, bemutatni. Féltem, hogy a közel 80 éves Sebestyén apát úr tetszését nemigen fogom megnyerni ezzel a merőben szokatlan megoldással. Nézte, nézte a tervet, meghallgatta szóbeli magyarázatomat, majd rám nézett hosszasan és ennyit kérdezett: „Mondja, mérnök úr, hogy tudta kitalálni, hogy én pont ilyen templomot gondoltam ide, erre a helyre?” Nagyon büszke és boldog voltam akkor. Az íves vonalvezetéssel igyekeztem alkalmazkodni a helyszíni adottságokhoz, az út- és terepviszonyokhoz és egyben valami oldást biztosítani a környezet kissé mereven sorakozó panelos épületeihez. S olyan külső tömeget és belső teret létrehozni, ami már messziről felhívja a figyelmet arra, hogy itt valami más van, mint amit a rohanó hétköznapiok kínálnak. Itt érdemes megállni és elgondolkozni, magunkba szállni. Sajnos ő már nem érte meg a templom építését. Még látta a földből kibújó csigavonal indulását. A munka végrehajtása fiatal utódjára hárult. Rózsás László plébános személyében azonban — szerencsére — nagyon megértő és tevékeny társra akadtam, aki mindenben segít, hogy a templom valóban Isten háza legyen.

— *A gótikáról beszélünk, és a gótika íves.*

— Igen, mert boltozott, és a boltozatot nem lehet egyenes vonalban csinálni. A Lékai bíboros téri templomnak van két kapubélete, a két kapubejárat, ami egyenes, nem íves kőből van. Gondolom, ez mégis hoz valamit a gótikából és a bemenetelre hívja az embert. Ezt figyeltem meg Hollóházán is. Jöttek turistacsoportok, érdeklődve léptek a templomba. Hívó és nem-hívó egyaránt levett kalappal, csendben maradt. Beszélgetésekből több ízben kivettem, hogy nem hívők, nem templomba járók. Ha mégis belépnek a templomba, láthatóan észrevehető rajtuk: érzik a tér hatását, s az megváltoztatja viselkedésüket. És ha ez így van — gondolom —, jól csináltam! Itt eljutok ahhoz a kérdéshez, ami nagyon régóta izgat: mitől lesz egy tér szakrális tér? Hogyan lehet ábrázolni a láthatatlan Istent? Azt hiszem, sokkal megvalósíthatóbb feladat az Isten jelenlétének teret adni. Gondolok akár az őszösvetségi frigsátorra, templomra. Érezze a belépő — hitetlen vagy hívő —, ez valami más, itt az Isten van jelen. Egy szűk teret megnyitni a világmindenség felé, a legkézenfekvőbb eszköz a fény, ami sugárzik. A világmindenségből egy szűk teret lehatárolni úgy,

hogy az mégis nyitva maradjon. És a fényvel úgy bánni, hogy a fény adja a lelkét az egésznek.

— *Érdekes, amit mondtál, s ez nemcsak kívülről befelé, hanem visszafelé is érvényes: belülről kifelé is világít. A gótikus templomokban a kötegpillérek és a boltívek mellett ennek a batátsnak szerves része a színes ablak, ahol a fény káprázatos pompává lesz és testtelenné lesznek a falak.*

— A gótikának ez a lényege, szemben a román stílussal, ami sokkal nehezkesebb, és sokkal több falfelülettel dolgozik. A gótika mindent áttör, mindenütt a fény van. A fény vibrálása élt a gótikában, mert — ahogy már említettem — tényleg nem lehetett látni ezeket a színes üvegablakokat. A rózsablakban millió esemény van elmondva, elmesélve, de nem látták, csak a vibrálását. Itt megint jelentkezik a kifelé-befelé hatás, mert ha bent ég egy szál gyertya, abban a hatalmas térben, azt kint is lehet látni, érezni, érzékelni az ablak fényein keresztül. Egy katedrálisépítő korban az építész vagy sokkal inkább az építőmester egy hiten volt a közösséggel, azonosult a közösség lelkesedésével, ennek a közösségnek a tagjait szolgálta. Ma pedig idegen környezetben egyedül épít. Ha most épületekben gondolkodom, a mai építész felhőkarcolók közé építi a maga templomát. Ha New Yorkban az Empire State Building tetejéről lenézel: a Szent Patrick székesegyház alul, a maga neogót, századvégi stílusában olyan, mint egy kis kerti törpe a felhőkarcolók között.

— *Mire képes egy mai templom a felhőkarcolók, a magasba törő, bábeli, autonóm, önmagában bízó ember korában?*

— Ezek különböző kategóriák: a felhőkarcolók és a templom. A felhőkarcoló agyon van tagolva, szintekre osztva, az nem egy tér. Lehet, hogy a földszinten van egy csodálatos előcsarnok, virágok, üvegablak, felvonóblokk, megy fel a felvonó kétszeri átszállással a legfelső emeletre, ahonnan lenézve házat már nem lehet látni. A templomtér igazi tér, a felhőkarcoló nem tér — belülről. Kívülről adja a bábeli tornyot, de ebből a toronyból nem hallani ki az angyalok zenéjét. Egy kocka vagy egy hasáb nem kelti a fölé emelés hatását.

— *Menjünk tovább: mennyiben a közösség tere egy templomtér? Gondolok akár a görög templomokra, ahol nem volt belső tér, mert az oszlopok szétszabdalták, funkciója sem volt az, hogy összegyűjtse a közösséget, pedig valamifajta teremnek kell lennie, amelyik összefogja az embereket. Hogyan lehet megteremteni egy hatalmas térben azt az intimitást, amelyikben a közösség egynek érzi magát?*

— Azt hiszem, hogy a keresztény templomnak óriási vívmánya a görög templommal szemben, hogy oda mindenki beléphet. A görög templomból ki volt rekesztve mindenki, csak a nagyon kiváltságosak léphettek be oda. Köztudott, hogy a Zeusz templomban maga Zeusz olyan méretű volt, hogy ha fölállt volna ülő mivoltából, akkor fejével szétverte volna a belső teret. Az egész csak a külsejével hatott, és inkább a környék vonzotta az embereket, mintsem beléptek volna. Ezzel szemben a keresztény templom részben a római kommunális épületekből, a fürdőkből, a nagycsarnokokból, bazilikákból merítette gondolatát és hozta létre a keresztény templomnak jellegzetes formáját, a főhajó kiemelkedik, az oldalhajók alacsonyabbak. A gótikában érte el azt, hogy a falak tulajdonképpen megszűntek és az egész egyetlen felszabadult térré vált. Úgy érzem, hogy akik ebbe a térbe beléptek, mind közös nevezőre kerültek abban a pillanatban, olyan nagy volt a dimenzióbeli különbség az emberi méret és a templomméret között. Mindenki úgy érezhette, egyforma a másik emberrel. Mindegy, hogy gazdag vagy szegény volt, főúr vagy koldus. A görög templomnál kint gyülekezett a tömeg, s csak egy-két pap, papnő tevékenykedett a templom belső terében, ami tulajdonképpen nem is volt tér. Világításában sem, hiszen teljesen zárt volt, sötét. Jó, a katedrális is viszonylag sötét, főképp a

többhajos katedrális, de mégis más volt. A mesteremberek pedig értették a szakmájukat. Egy-egy katedrális sok esetben évszázadokig épült. A Notre-Dame például alul román. Az idő múlását le lehet mérni a stílusváltásban — fejlődik, átalakul, románnak indult és csodálatos gótika lett belőle. A mai világban ez kicsit másképpen van.

— *Nagyon érdekes, amit mondasz: nem feltétlenül a méret, a nagyság, hanem a fény fontos.*

— A fény és a tér. Ezért én nem díszítettem agyon a templomaimat. A barokktól elfordultam — amikor először jártam végig Róma templomait, meglepődtem: hát ez az? Csak a pompa, s semmi áhítat. Bár erre is lehet megoldást találni. Magam is kísérletet tettem erre: A hodászi templom szentélyfalát óriási méretű, kissé befelé dőlő fal határolja. Erre Kákonyi Asztrik — ferences festő, mint Giotto — festett képet. Kérésemet elfogadta, hogy a kép felül legyen egészen világos, ahol a fény beesik, s lefelé egyre inkább sötétüljön el. A festmény ragyogó lett az áttört formáival és színeivel, és harmóniát teremt a beáradó fénnel.

— *Engedj meg egy kérdést a közösségi térről. A két alapvető alaprajzi elrendezés egyike a nagyománysos bosszbajos bazilika, a csarnok típusú templomok, amilyenek végeredményben a katedrálisok is. Ezek kívülről gyönyörű szép, lépcsős piramisként mennek fölfelé, de belülről eltávolították a misét bemutató papságot és a híveket. A centrális terek — akár szembemésző oltárral, akár nem — jobban egy közösségbe fogják össze az embereket. Ezt hogy látod? Az alapvető alaprajzi elrendezésnek és a fölfelé húzó hatásnak az összefüggésére gondolok. Hova tennéd ideálisan az oltárt? A Lékai bíboros téren sem oda tetted, ahova akartad — úgy tudom.*

— Valóban nem ott van az oltár, ahol akartam. A Lékai bíboros téri templom centrális tér, jóllehet egynegyede ki van rekesztve más funkciók miatt, bár az is be van kapcsolva a templomtérbe, mert az oltár mögött van a sekrestye és felette a kórus, ami egészen szokatlan elhelyezés, de azért nem bontja meg a tér egységét. De az oltárt mégis ki kellett mozdítanom a középről, s hátrébb kellett tolnom.

— *Kényszer volt?*

— Részben. Túl sok bába volt, millióan beleszóltak, mindenki toltá arrébb, hogy ne legyen közepén, a csúcs alatt, pedig olyan természetesen adódott volna. Sok esetben nem beszélünk közös nyelvet, amit én ennek az elmúlt harminc-negyven esztendőnek a számlájára írok. Nem volt természetes fejlődés a modern építészet és az egyház között: nem volt párbeszéd. Egy-két jó, modern templom megépült még a háború előtti időben (városmajori, pasaréti), de igazán jó folytatás nem következett be.

Igaz, közben jött egy háború, majd az azt követő események, amik nem kedveztek az egyházi művészet fejlődésének. 1945-ben a földreform következtében az egyház elvesztette szinte minden vagyonát, nem volt más pénz, csak amit a hívek összeadtak. Később az iskolák államosításával az egyház elvesztette szellemi bázisát is, majd a koncepciók perek során, amelyeket különböző egyházi személyiségek ellen folytattak, olyan atmoszféra jött létre, ami az egyházat teljesen háttérbe szorította; örülnie kellett, hogy egyáltalán fenn tudta tartani magát. Nemcsak bizalmatlanság vette körül, hanem nyíltan ellenségnek tekintették hosszú időn át. Ezzel kellett szembenézni még Cserépváralján is, s ez az állapot csak lassan, nagyon lassan kezdett oldódni. Talán ennek az oldódásnak első jele volt Hollóháza.

De párbeszéd az egyház és az építészek, a művészek között nem alakult ki. Olyan párbeszéd, ami bizonyára folyt a régi céhek mesterei és az egyház között, amikor az egyház még meg tudta szabni, irányítani a fejlődés útját.

— *Közben lefolyt a Vatikáni zsinat is.*

— Igen, azt eredményezte, hogy most mindenütt létrehozták a szembemiséző oltárt, szerencsére. Már Cserépváralján megpróbáltam szembemiséző oltárt csinálni, de nem engedték. Nem engedték, mert nem értették meg. Kivéve Brezanóczy egri apostoli kormányzó urat (akkor még az volt), akitől a mai napig őrzök egy levelet a hollóházi templommal kapcsolatban. Amikor a tervek a makettel elkészültek, elküldtem a fotókat az állami és egyházi szerveknek jóváhagyásra. A hollóházi plébános is megkapta a fotókat, kiakasztotta a templomban, majd a hozzászólások alapján kaptam tőle levelet. Röviden azt tartalmazta: szálljak le az olümposzi magasságból, és az ő egyszerű falusi népének egy egyszerű kis barokk templomocskát tervezzek, mert azt megértik. Ezt nem, ez ellen tiltakoznak... Brezanóczy kormányzó úr közben érsek lett, röviden, tömören ezt írta: A tervemmel mindenben egyetért, jóváhagyja. De mellékelten elküldi Somogyi, győri egyházi művészettörténész szakértő szakvéleményét a templomtervről. A szakvéleményt kéri vissza, csak miheztartás végett küldte. A szakvéleményben rögzítették, hogy tehetséges építész vagyok, de: ennél szörnyűbb tervet még nem láttak. Csak az üvegburát kell ráhelyezni, hogy megóvja az időjárás viszontagságaitól.

Brezanóczy érsek úr továbbra is egyengette a templomépítés útját. 1965 októberében voltam a helyszínen, kítűzni a templom helyét. Egy napig keményen dolgoztam, míg kítűztem a két karót a hegyoldalban, mert a két karó helyzetéből kellett látnom a templomot. Átmentem a szemközti domboldalra — akkor még föl tudtam rá mászni —, visszajöttem, kicsit áthelyeztem, fölmásztam újra, megnéztem... Beesteledett, mire a három-négy karót kítűztük, amelyekhez a többit kellett igazítani. Nyakig sárosan bementem az első parasztházba vizet kérni, hogy megmosakodjam. Egy kis öregasszony fogadott, boldogan ugrált körülöttem, mikor értesült, hogy a templom helyét tűztem ki. „Jaj, de jó! Olyan szavahihetőnek tetszik lenni, tessék már valamit mondani, szép lesz a templom?” „Tessék nyugodt lenni, nagyon szép lesz.” „Jaj de jó — fakadt ki belőle a sóhaj —, hogy ezt tetszik mondani. Mert már úgy féltünk, hogy olyan lesz majd, mint a fényképek!” Erre viszont nekem állt el a lélegzetem, s szinte meg se tudtam szólalni. Mikor aztán a templom épült, kezdett kibújni a földből, lehetett sejteni, körülbelül milyen lesz, visszahallottam az emberektől a véleményt: jól átvart minket ez a mérnök... Tettek hozzá pár jelzőt is, hogy milyen mérnök vagyok... merthogy ez a templom nem olyan lesz, mint a fényképen, hanem még azon is túlteszek. Volt időszak, amikor szegény Schauer-mann Károly bácsi nagyon izgult, botrány ne legyen a szentelésen, mert a falu egyik része nagyon készült arra. Indok: ez a templom az egyház lejáratása.

— *Érzem, amit mondasz: az egyház meg az építész...*

— Nem volt senki, aki közvetítsen. Magunknak kellett megvívni a csatát, megértetni az emberekkel a mai kor eszmevilágát. Hodászon ott volt Szabó Sándor plébános, aki az első perctől fogva rá tudta nevelni a falu népét az újra, el tudta fogadtatni velük, magukévá tudták tenni a templomot, azonosulni tudtak vele.

Ma, ha mint turista meg kívánod nézni a templomot, s bekopogatsz a szomszédos házak egyikébe a kulcsért, részletesen elmagyarázzák neked, mi a lényeges látnivaló, mire figyelj. Szabó Sándor ugyanis erre is megtanította őket.

— *A körülmények úgy adódtak, hogy az új templomok kis falvakban épültek először az elmúlt évtizedekben, tehát hagyományos falusi környezetben. A városi, intellektuális rétegnek — amelyik a modern művészetre fogékony — nem nagyon épült új templom. Érzésem szerint a befogadó közeg másból van, mint ahol a modern templomok épülnek.*

— Ez nevelés kérdése elsősorban. Nem szabad falun sem retrográdót létrehozni. Modernet kell építeni, előremutatót, s hiszek abban, hogy ezt meg is értik falun is. Pesten azért épült jó néhány modern templom. Farkasréten, Ildikó téren, Vízafogón, a Lékai bíboros téren.

— *Mi a véleményed, hogyan lehetne elkezdni a párbeszédet az egyház és a művészet között? Az egyház szempontjából lényeges a hívek véleménye is, ők használják a templomot a pappal együtt.*

— Egyet mondhatok. A Lékai bíboros téren, ahol jobbra értelmiségi emberek élnek, megértették azt a templomot. A román kapuját, a belső terét, a felemelését, azt is, ami számomra egyik alapelv volt: a templom négy sarokponton, mintegy a négy evangélium pillérére áll szilárdan, mint két ezredéve maga az Egyház.

— *Ezt mondom, a te templomaidat elsősorban városi környezetbe kéne elhelyezni!*

— Nem feltétlenül. Hollóháza háromszáz kilométerre van Pesttől. A turisták százai keresik fel, pesti emberek mennek kocsival, autóbusszal, s a falubeliek ma már büszkéek rá! Úgy feszítik a mellüket a hollóháziak, mintha ők csinálták volna. És ez a jó!

— *A templomok belső díszítéséről szeretnék hallani tőled véleményt, a bagyományos templomok belső térformálásáról. Ez nagyjából lezajlott folyamat az elmúlt húsz esztendőben, sajnos — benyomásom szerint — rengeteg gicccsel, óriási pénzzel.*

— Tudod, hogy puritán vagyok, ez a lelkemből fakad. A barokkal nem tudok azonosulni, nem győzöm eléggé hangsúlyozni — idegenkedem tőle, majdhogynem zavar. Ha egy gótikus térbe belépek teljesen egyedül, úgy érzem, önmagammal kerülök szembe és önkéntelenül keresem valahol az Istent. Tudok vele beszélni. Ha egy barokk térbe lépek egyedül, ott minden fecseg, nem tudok egyedül lenni. A sok felkínálkozó látnivalótól nehéz megszabadulni, nem találom az Istent. Lehet, hogy ez azért van, mert magányos farkas vagyok, szeretek egyedül lenni, nincs nagy baráti köröm, nem járok nagy társaságokba, nem vagyok világmegváltó típusú ember. Magányosságom kivétel, ezért is az egyszerűség felé törekszem. A barokk teret nem szeretem, gyönyörű szép kupolás boltzatokat csináltak, jönnek az angyalok meg a felhők, szentek hada, lovakkal, dárdákkal, gyönyörű perspektívában megrajzolva — ez minden, csak nem tér! A barokk az illuzionisztikus mennyezetfreskókkal kinyitja a templomot a magas mennyorszáig, nekem mégsem nyílik ki. A gótika lezárt és mégis mindig kinyílik. Én legalábbis így érzem. Mindenki csak saját magából indulhat ki. Ide kívánczok, elmondom: az idén tavasszal Rómában voltunk nagyheti szertartáson. Az volt emellett a vágyam, hogy akármi útonmódon megnézzem újra a Sixtus kápolnát. Annyi mindent hallottam róla, képeit ismerem, láttam, de most be akarok menni, megnézni, mi történt a restauráláskor. Saját szememmel lássam! Prokop Péter — a Rómában élő kiváló festő — elmondta, fönt volt az állásokon a munkák alatt, ő igazolja nekem, hogy nem festették át a mennyezetet, csupán letisztították. Japán társaság csinálta és finanszírozta. Most olyan, amilyennek Michelangelo látta annak idején. Nekem félelmetes volt! A Sixtus kápolna mennyezete lemosva szocreál festmény lett! A sibillák eltörpültek, elvesztették erejüket. Szétesett az egész. Nagy fehér mezők keletkeztek, amelyekben a képek úszkálnak. Guruló állványról dolgoztak — sajnos, a legszebb képet, Ádám teremtését — eltakarta az állvány. Az Utolsó ítélet felséges komorsága, mivelhogy azon még rajta van az évszázados korom, klasszissokkal jobbnak tűnik. Ha lemosnák, az is ilyen sorsra jut. Persze az is lehet, hogy ilyennek festette meg Michelangelo, aki közismerten ragyogó szobrász, kiváló építész volt, de nem volt jó festő.

Visszatérve a belső díszítésre: a gótikus katedrálisok is erre a sorsra jutottak, elkészült valami egységes egész, aztán a népáhitat „belakta”. Minden kor elhelyezte a maga műtűrkéit, az értékes korok értékeseket, stílusban kevésbé értékes korok kevésbé értékeseket. De azért a

gótikus tér a maga térhatásával mindent átfog. Elbírná a tér még azt is, hogy kis barokk oltárt is beraknak, fölkebe ezt-azt, síremlékeket, mindenféle, de elvész a jelentőségük.

— *Visszatérek egy előbbi kérdésemre, melyre nem feleltél: hogyan lehet egy hagyományos templomban megoldani a belső tér átalakítását a zsinat szellemében?*

— A zsinat nagyon fontos határkő az egyház életében. Meggyőződésem, hogy XXIII. János zseniális lelkű pápa volt, aki ilyen idős korban a reform szükségességét megérezte és keresztül is tudta vinni. Gondolom, nem volt könnyű vállalkozás az ő számára sem, jóllehet, nem is érte meg a zsinat végét. De új szellemet hozott az egyházba. Nem engedhetem meg magamnak, hogy a zsinat hitéleti és belső tartalmi részét bírálata vagy elismerés tárgyává tegyem, de a zsinat — úgy érzem — kicsit igazolja puritánságomat az egyház építészeti és művészeti irányzataiban. Az egyszerűségekre való törekvést. Az egyház a zsinat szellemében a lényegre próbál törni. Megfogni az emberek gondolkodásmódját, olyan atmoszférát teremteni a lelkek számára, ami érthetővé, elfogadhatóvá, követhetővé válik. És ez az egyszerűséghez vezet. A mise szertartása is egyszerűbb lett. Elhagytuk a cikornyákat, az ismétléseket, a lényegre fogjuk meg. Én világi, nem egyházi ember vagyok, a hétköznapokban élek, millió nyomorúság és gyötrelmem közepette, de a hitem megvan. Egyszer egy ismert egyetemi tanár, a keleti nyelvek, a sumér, asszír, babiloni világ tudora, megkérdezett: szükséges-e, hogy ha valaki templomot tervez, vallásos legyen? Gondolkozás nélkül felelhettem, hogy szerintem nem feltétlenül szükséges, de jó, ha van hite. Például le Corbusier nem volt katolikus, nem is volt vallásos — tudomásom szerint —, mégis megépítette a ronchamp-i kápolnát és a La Turret-i kolostort. A két munkából feltétlenül lemérhető, hogy valamilyen hitének kellett lennie. Protestáns volt, az építmény katolikus, és mégis tudott teljesen azonosulni az egyház szellemével. Hit nélkül ezt nem tudta volna megcsinálni. Hozta magával az ősidőkből adódó hit morzsáit, azok ott felizzottak és megnemesedtek.

— *Elmondható, hogy ha valaki egy igazi, tökéletes templomot megtervez, megépít, ha addig nem volt hite, azután lesz?*

— Mindenkiben ott van a hit csírája. Érzéketlenül nem lehet dolgozni. De tudok olyanról, aki a munkát iparnak tekintette. Igaz, más korban, más társadalmi és politikai, gazdasági viszonyok között. Egyiket a másik után. Aquinói Szent Tamás mondta a teológiáról, hogy térdeplő tudomány. Azt hiszem, az igazi templomépitészet is térdeplő művészet.

— *Igen, és ez a „térdeplés” kell a régi templomterek átalakításához. Szerénynek és alázatosnak kell lenni. Nem szabad túlköszölni azt, ami van, hanem el kell fogadni. De akkor is, ha az rossz, giccs? Egy rossz, stílustalan templomban?*

— Ez nagyon nehéz, nem merek értékítéletet mondani, mert tényleg vannak nagyon rossz templomok, lélektelenül megtervezettek, minden eszmeiséget nélkülözők. Ezeket a templomokat generálisan kellene átalakítani. Ez nagyon nehéz. Sok rosszat láttam külföldön is, sőt a modern templomok között is. „Tohuvabohu”, minden össze van hordva benne, a betontól a vasig, a köig. És ahol még az anyagiak is adóttak, sokkal több a veszélye annak, hogy rosszat csinálnak. A hívő nem találja meg az áhítatot, a csöndes pillanatot, amikor lelkét rendezni tudja. Ez szerintem alapvető.

— *Azt hiszem, a templomnak a csönd terének kell lennie, és ez távolról sem csak akusztikai fogalom. A szent csöndnek a tere.*

— Egvetértünk. Megemlítem, hogy nagyon meghatott az Új Ember című hetilap munkatársának, Sinkó Ferencnek egy cikke Cserépváraljáról. Az volt a címe: A legmodernebb magyar templom Cserépváralján. S azt írta benne: „Az én térdem magától hajlott meg, ahogy beléptem falai közé, annyi áhítat sugárzik belőle.”